

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apdp.v100.2023.9>*Н. І. Максимюк*

СПІВВІДНОШЕННЯ ЗАСАДИ УСНОСТІ З ВИМОГОЮ ФІКСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Постановка проблеми. В науковій літературі усність і фіксування кримінального провадження часто протиставляють один одному, розглядаючи ці вимоги як взаємовиключні. Хоча у Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України), усність як засада кримінального провадження безпосередньо не закріплена, а фіксування кримінального провадження регламентовано частково (лише в аспекті повного фіксування судового провадження технічними засобами), вони наскрізно стосуються приписів процесуального законодавства, що визначають порядок здійснення кримінального провадження. Тому нині актуальним є наукове опрацювання проблематики співвідношення усності та фіксування кримінального провадження, їх взаємозв'язок у контексті забезпечення справедливого судового розгляду та досягнення завдань кримінального провадження.

Мета дослідження. Визначити взаємозв'язок та встановити співвідношення засади усності та фіксування кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень. Фіксування кримінального провадження досліджували такі вчені, як А. Безносюк, В. Білоус, В. Галаган, В. Дем'янчук, Н. Максимішин. Окремим аспектам засади усності кримінального провадження приділяли увагу О. Бойко, Н. Грень О. Дехтяр, А. Серветник. Однак питання співвідношення засади усності та фіксування кримінального провадження досліджувалось лише фрагментарно і не знайшло сталого визначення.

Виклад основного матеріалу. З усіх видів судочинства найважливіше значення усність має саме для кримінального провадження. Щоправда, в КПК України свого формального закріплення серед системи засад вона не знайшла. Усність належить до міжгалузевих принципів, тому прояви цієї засади притаманні цивільному, господарському, адміністративному та кримінальному судочинствам. Окрім цього, усність належить до так званих функціональних засад кримінального провадження, які посідають особливе місце при характеристиці кримінальної процесуальної форми. А саме завдяки кримінальній процесуальній формі вдається досягти уніфікованого порядку здійснення кримінального провадження, що, своєю чергою, є гарантією дотримання прав учасників процесу.

Реалізація засади усності означає можливість усного обговорення всіх обставин кримінальної справи учасниками провадження, усне заявлення клопотань, усне давання показань підозрюваним (обвинуваченим), свідками, експертом, оголошення документів наявних у справі, заявлення про відводи, оголошення складу суду та роз'яснення учасникам про їх права та обов'язки тощо. При цьому усність знаходить прояв на всіх стадіях провадження.

Дана засада не є виключно надбанням національного законодавства. Відповідно до європейських стандартів у сфері судочинства всі судові слухання в кримінальних справах або пов'язані з ними судові розгляди повинні здійснюватися переважно в усній формі та публічно [1, с. 320].

Проте в сучасному кримінальному процесі усність функціонує поряд з фіксуванням процесуальних дій. Стаття 103 КПК України визначає форми фіксування кримінального провадження, серед яких: 1) фіксація у протоколі; 2) на носії інформації, на якому з використанням технічних засобів зафіксовано процесуальні дії; 3) у журналі судового засідання. Як бачимо, перелік таких форм є вичерпним [2].

Роль фіксування полягає у документуванні ключових етапів кримінального провадження. Таке фіксування дає можливість закріпити відомості про факти для оперування ними у часі та просторі, уникнути порушень прав учасників провадження, а в разі сумнівів щодо наявності порушень таких прав, перевірити законність та обґрунтованість прийнятих рішень, мотивувати свою позицію особам, які вважають, що їх права порушено. Це зокрема, підкріплено нормативно встановленим правом окремих учасників кримінального провадження одержувати копії процесуальних документів [3, с. 46].

Тому при складанні процесуальних документів даного виду потрібно дотримуватись низки вимог. Важливо, щоб письмову фіксацію здійснював та засвідчував своїм підписом уповноважений суб'єкт, який уповноважений законом проводити процесуальну дію. Якщо КПК України встановлює вимоги щодо частин процесуального документу, то при його складанні необхідно їх дотримуватись. Так, наприклад, стаття 104 КПК України встановлює вимоги для протоколу, а стаття 108 КПК – для журналу судового засідання. Також важливим при письмовому документуванні є дотримання чіткості, зрозумілості, загальних лексичних та лінгвістичних вимог.

Цікавим є те, що в КПК України фіксування кримінального провадження, що включає три форми фіксування, передбачені ст.103 КПК України, як засада не визначене. Натомість, стаття 7 КПК визначає фіксування судового провадження технічними засобами як загальну засаду кримінального провадження, яка зазначена разом з гласністю та відкритістю [2]. Таке текстуальне закріплення означає обмеження щодо способів фіксації – лише технічні засоби, а також щодо стадій провадження на яких фіксування технічними засобами має значення засади – лише судові стадії. Крім того, як зазначає В. Березюк, на відміну від фіксування судового провадження, фіксування у стадії досудового розслідування матиме іншу природу, адже воно, в основному, спрямоване не на фіксацію самого процесу, а на закріплення результатів конкретних слідчих та розшукових дій у формі процесуальних документів для отримання доказової інформації, якій у подальшому має надаватись судова оцінка [4, с. 52]. У цій статті йтиметься про фіксування кримінального провадження як про гарантію забезпечення прав учасників провадження.

Взаємодія усності й фіксації кримінального провадження проявляється від самого початку досудового розслідування під час подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення. Законодавець безпосередньо у тексті КПК України не уточнює, у якій формі має здійснюватися повідомлення чи

заява про вчинене кримінальне правопорушення. Однак у Наказі Генерального прокурора «Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення» від 30.06.2020 року закріплено, що усні заяви заносяться слідчим, дізнавачем (уповноваженою особою іншого підрозділу) або прокурором до протоколу, який підписується заявником [5].

В умовах воєнного стану питання співвідношення усності та фіксування у кримінальному провадженні набуло нового імпульсу. Так, Законом України № 2201-IX від 14.04.2022 «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» закріплено концептуальну норму, відповідно до якої зміст та форма кримінального провадження в умовах воєнного стану повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, зазначеним у частині 1 статті 7 КПК України, з урахуванням особливостей здійснення кримінального провадження, визначених розділом IX-1 КПК України. Одна з таких особливостей стосується показань, одержаних в ході досудового розслідування. Відповідно до ч. 11 ст. 615 КПК України, показання, які були отримані в ході допиту потерпілого, свідка чи підозрюваного, можуть бути використані як доказ у суді, однак обов'язковими є фіксація ходу та результатів отримання показань доступними засобами відеофіксації та вимога обов'язкової присутності захисника [6]. Як бачимо, в умовах воєнного стану, з метою оптимізації провадження, законодавець дещо обмежує роль усності та безпосередності під час одержання показань у стадії судового розгляду. Проте, це аж ніяк не свідчить про відхід від засади усності. Роль усності зростає на етапі досудового розслідування, на стадії ж судового розгляду реалізація засади усності залишається непохитною в аспекті обов'язку суду вести засідання в усній формі, можливості заявляти клопотання для сторін, проголошувати судові рішення тощо.

Під час судового розгляду фіксування з використанням технічних засобів є обов'язковою умовою, за винятком випадків, передбачених законом (ч. 4 ст. 107 КПК) [2]. Незастосування технічних засобів фіксування кримінального провадження у випадку, якщо воно обов'язкове, тягне за собою недійсність відповідної процесуальної дії та недійсність отриманих за наслідками її проведення результатів [7].

У центральній стадії кримінального провадження поєднується два види фіксації кримінальної процесуальної діяльності – письмова та із застосуванням технічних засобів. Така доцільність обумовлена тим, що журнал судового засідання і фонограма взаємно контролюють і доповнюють один одного і у такий спосіб усувають недоліки, які характерні тому чи іншому засобу фіксації [8, с. 33]. Як відзначає В. Березюк, відеозапис судового засідання допомагає закріпити не лише зміст показань, а й порядок дослідження доказів судом та іншими учасниками судового провадження, умови, в яких відбувається таке дослідження доказів, темп, голосові особливості, емоційне забарвлення мовлення, жести [4, с. 88]. Без сумніву, здійснювати відеофіксацію судового засідання та одержати зазначені переваги можна лише в умовах усного провадження. Відтак має місце взаємозалежність між усністю та фіксуванням технічними засобами.

Нині засада усності функціонує поряд із використанням технічних засобів у кримінальному провадженні. Можна не сумніватись, що в майбутньому, з розвитком сучасних цифрових технологій, їх роль у дотриманні кримінальної процесуальної форми лише зростатиме. Загалом, використання технічного способу фіксації процесуальних дій є незамінним складником документування сучасного кримінального процесу, хоча має певні складнощі та потребує спеціальних знань. Натомість, засада усності у кримінальному провадженні є однією з головних передумов забезпечення справедливого розгляду справи та гарантією дотримання прав учасників провадження притаманних для демократичного суспільства. Усність є історично однією з найдавніших засад судочинства. Її важливість підтверджується численними судовими рішеннями, в тому числі рішеннями міжнародних судових установ.

Про неможливість відійти від усності в сучасному судочинстві йдеться і в нещодавньому рішенні Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Letonje v. Slovenia». Заявник скаржився, що місцевий суд не провів усного відкритого судового засідання, на якому могли б бути допитані свідки. В основу судового рішення були покладені спірні факти, зафіксовані працівниками поліції, в той час, як саме правопорушення полягало у непристойній поведінці щодо працівників поліції. ЄСПЛ визнав порушення прав заявника в частині статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зазначивши, що за таких обставин усне слухання може мати важливе значення для захисту інтересів обвинуваченого, оскільки воно може поставити під сумнів достовірність висновків працівників поліції. На дуку ЄСПЛ, місцевий суд не міг, в межах справедливого судового розгляду, належним чином встановити факти або вину заявника без посередньої оцінки доказів під час усного слухання справи [9].

Проте усність як наскрізна засада, при всіх своїх перевагах і універсальності, без фіксування кримінального провадження матиме обмежений прояв. Зокрема, сторони не матимуть змоги посилатись на те чи інше порушення своїх прав при здійсненні процесуальних дій, що могло б бути зафіксоване у протоколі чи на матеріальному носії. Як наслідок, визнати неналежним доказ, одержаний з порушенням процесуального закону, чи оскаржити судові рішення стане набагато важче.

Взаємозалежність та взаємообумовленість засади усності та фіксування можна прослідкувати протягом усього провадження. Цей зв'язок бере свій початок з моменту повідомлення про кримінальне правопорушення і набуває свого розвитку під час досудового розслідування, зокрема, в ході проведення слідчих (розшукових) дій, які виконуються усно і потребують фіксування письмово чи за допомогою технічних засобів. Під час стадії судового розгляду у ході гласного публічного провадження суд усно здійснює розгляд справи, усно озвучуються докази, що були отримані на етапі досудового розслідування і зафіксовані у протоколах чи на матеріальних носіях. Водночас, сам процес паралельно фіксується за допомогою журналу судового засідання та технічних засобів. Це засвідчує взаємозалежність засади усності з фіксуванням кримінального провадження; останнє фактично стає можливим лише завдяки попереднім усним діям. Подальше фіксування виступає

ознакою усності і допомагає забезпечити права та процесуальні гарантії учасників провадження.

Висновки. Сучасний кримінальний процес не може зводитись до цілковито письмового провадження з відсутністю безпосереднього дослідження доказів, адже такий процес не відповідатиме критеріям справедливого судового розгляду і демократичним засадам правової держави загалом. Нинішній кримінальний процес передбачає поєднання засади усності з різними формами фіксування кримінального провадження, зокрема за допомогою технічних засобів. Фіксування на такі технічні засоби процесуальних дій стає можливим лише за умови додержання засади усності. Водночас, фіксування процесуальних дій, здійснюваних в межах кримінального провадження можна віднести до однієї з ознак засади усності, адже абсолютна більшість процесуальних дій, що здійснюються усно, потребують або протоколювання, або використання технічних засобів фіксації, з метою забезпечення процесуальних гарантії для учасників провадження. Кримінальний процес позбавлений усності, відразу стає таємним, закритим, позбавленим гласності та справедливості, що не припустимо для правової держави. За відсутності засади усності зменшується роль фіксування кримінального провадження, адже задокументувати можна лише те, що в усний спосіб було висловлено чи продемонстровано. Співвідношення між засадою усності та фіксуванням кримінального процесу полягає у забезпеченні розумного балансу між швидкістю та процесуальною економією, з одного боку, та додержанням прав учасників провадження – з іншого.

Література

1. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. За ред. Д. Вон, І. Зарецька, С. Сученко, В. Валанчус, Ю. Землицька. Київ, 2015. 708 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України станом на 05.02.2023 р. / Верховна Рада України від 13 квітня 2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n5091> (дата звернення: 30.10.2023).
3. Галаган В. І. Протокол як форма фіксування кримінального провадження. Матеріали круглого столу «Сучасні проблеми теорії і практики кримінального та кримінального процесуального права України». Київ. 2014. С. 46–47.
4. Березюк В. В. Фіксування судового провадження як гарантія права на справедливий суд у кримінальному процесі: дис. док. філос. Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса, Національної академії правових наук України. Харків, 2022. 257 с.
5. Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення від 17.08.2023 Наказ Генерального прокурора № 231. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20> (дата звернення: 30.10.2023).
6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального 191 провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14 квіт. 2022 р. № 2201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20> (дата звернення: 30.10.2023).
7. Безносок А. М. Щодо форм фіксування кримінального провадження за новим КПК України. *Юридична науково-практична інтернет-конференція*. Секція № 5. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=558%3A150513-01&catid=70%3A5-0513&Itemid=86&lang (дата звернення: 30.10.2023).
8. Ясинок М. М. Принципи усності, безпосередності та безперервності у цивільному судочинстві : дис. канд. юр. наук. Харків, 2004. 188 с.
9. Case of «Letonje v. Slovenia» № 10397/20 06 July 2020 URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-225674> (date of application: 30.10.2023)

Анотація

Максимюк Н. І. Співвідношення засади усності та вимоги фіксування кримінального провадження. – Стаття.

Стаття присвячена дослідженню проблемних питань співвідношення і взаємозалежності засади усності та вимоги фіксування кримінального провадження. Встановлено, що в межах КПК України усність та вимога фіксування кримінального провадження існують поряд і не є взаємовиключними. Усність та фіксування кримінального провадження діють як у стадії досудового розслідування, так і під час судового розгляду.

Доведено важливість засади усності у сучасному кримінальному провадженні і необхідність фіксування у спосіб, передбачений законом, процесуальних дій, що проводяться усно. Звернено увагу на важливості додержання процесуальних та лінгвістичних вимог при фіксуванні кримінального провадження у письмовий спосіб. Зазначено, що в умовах воєнного стану зростає роль фіксування технічними засобами у стадії досудового розслідування.

З'ясовано, що під час судового розгляду поєднуються два способи фіксації усного процесу одночасно – письмовий (фіксування у журналі судового засідання) і за допомогою технічних засобів. Зазначається, що відсутність усності в кримінальному провадженні призводить до його таємності й закритості, що недопустимо для сучасної правової держави.

У статті наведено приклад одного з останніх рішень Європейського суду з прав людини, у якому наголошено на важливості усного слухання в суді першої інстанції, в контексті забезпечення прав обвинуваченого та встановлено порушення права особи на справедливий суд.

Констатовано, що норми КПК України поєднують усність та фіксування кримінального провадження, як взаємозалежні вимоги, спрямовані на досягнення завдань кримінального провадження, а їх співвідношення полягає у забезпеченні розумного балансу між процесуальною економією та додержанням прав учасників кримінального провадження.

Ключові слова: засади кримінального провадження; засада усності; фіксування кримінального провадження; фіксування кримінального провадження технічними засобами; документування.

Summary

Maksymiuk N. I. Correlation of the principle of orality with the demand of recording criminal proceedings. – Article.

The article is devoted to the study of problematic issues of correlation and interdependence of the principle of orality and recording of criminal proceedings. It has been established that within the framework of the Criminal Procedure Code of Ukraine, orality and recording of criminal proceedings exist side by side and are not mutually exclusive. Orality and recording of criminal proceedings exist both at the pre-trial investigation and at the trial stages.

The importance of the principle of orality in modern criminal proceedings and the need to record oral procedural actions in the manner prescribed by law have been proven. The importance of observing procedural and linguistic requirements when recording criminal proceedings in writing is indicated. It is noted that in the conditions of martial law, the role of recording by technical means at the stage of pre-trial investigation is increasing.

It was established that at the stage of the trial, two methods of recording the oral process are combined at once – written (recording in the journal of the court session) and with the help of technical means. It is noted that the lack of orality in criminal proceedings leads to its secrecy, which is unacceptable for a modern legal state.

The article provides an example of the decisions of the European Court of Human Rights, which emphasizes the importance of an oral hearing in the court of the first instance, in the context of ensuring the rights of the accused, and establishes a violation of a person's right to a fair trial.

It was established that the current norms of the Criminal Procedure Code of Ukraine provide for a combination of orality and recording of criminal proceedings as interdependent elements aimed at achieving the objectives of criminal proceedings, and their relationship is to ensure reasonable balance between procedural economy and observance of the rights of the participants in the proceedings.

Key words: principles of criminal proceedings; the basis of orality; recording of criminal proceedings; recording of criminal proceedings by technical means.